

ГОГОЛ В МОСКВА¹

(По случай 175 години от рождението на писателя)

ИГОР ЗОЛУТУСКИ, МОСКВА

I.

В статията си „Петербургски записки от 1836 г.“ Гогол пише за двете столици на руската държава — новата и древната: „Москва е необходима на Русия, Русия е необходима на Петербург. . .“ Петербург по думите на Гогол е немец, Москва — руски дворянин. В Москва е руският корен, там е съхранено народното начало. Най-после Москва е в центъра на Русия, а Петербург се е отплеснал на дяволска страна.

Роден на юг, Гогол отколе се стреми в мислите си към Москва като към онзи средноруски източник, който все повече трябва да подхранва неговото съзнание, неговите съчинения. Географията на Гоголевата проза се движи в началото от Украйна на север, но в „Мъртви души“ вече се заседава в Средна Русия. Пейзажите и картините от двете страни на пътя на Чичиков все повече приличат на пейзажа в Подмосковието, в Поволжието, около които обикаля бричката на злощастния прекупвач от „Мъртви души“. В първия том на поемата даже се споменава за една комисия за построяването на храм, в която участва Чичиков. Комисията храм не построила, но в различни райони на града у членовете ѝ се появили домове с каменен долен етаж. Тази комисия много прилича на комисията, създадена за построяването на храма на Христа Спасител в Москва, издигнат с народни пари в чест на победата над Наполеон. Там действително били открити големи липси и разхищения.

Тъй че, без да споменава в поемата Москва, Гогол застава Чичиков да посети древната столица, та даже и да поживее в нея, да поработи там. По-нататъшните митарства на Чичиков явно се развиват недалеч от Москва. Във втория том на „Мъртви души“ споменава Волга, а в бележниците, в които Гогол събира сведения за поемата, се срещат записки за Владимирската губерния, за нейните треви, за полските работи, за песните, за Кострома, Ярославл, Симбирск и др. Гогол записва в тетрадка „Думи от Владимирската губерния“, „Думи на волгоходеца“, названия на ленени платна, компоти, дървета, риби, насекоми и птици.

Всичко ще му потрябва в процеса на работа — и „московската цена на хляба през 1845 г.“, и сведенията „за конния завод на Глебов“, „за нижгородския пазар“, и шевиците по руските национални носии.

Москва започва да пленява Гогол по времето, когато настъпва обрат в живота му, когато вече е склонен да намери в Русия постоянно местожителство, да

¹ „Гогол в Москва“ е глава от новата книга на Игор Золотуски „По следите на Гогол“, подготвяна за печат в издателство „Детская литература“ в серията „По същите места“. Б. пр.

се установи на едно място и даже да пусне корени. Започва да си мисли за дом, за семейство. Това става през 1848 г., когато след дълго отсъствие от родина-та той се връща в нея и се връща, за да *живее* в Москва.

За пръв път Гогол попада в Москва в края на юни 1832 г. на път от Петербург за Васильовка. Маршрутът му минавал през древната столица. В „Московски известия“, поместващи съобщения за пристигналите в столицата и отпътувалите от нея, фамилията на Гогол не се споменава: той бил само един титулярен съветник, а съобщения се давали за чиновете на първите осем класа (титулярен съветник бил десети клас).

Прелиствайки този вестник, няма да намерим и помен от пребиваването на Гогол в Москва, но затова пък ще узнаем, че са ѝ оказали чест с присъствието си действителният таен съветник Кочубей, запасният действителен статиски съветник княз Голицин и други лица. Страниците на вестника информират за изобилието от стоки и продукти в руските и чуждестранните магазинчета, за разоренето на дворянски семейства и за продажбата на търг на техните имения заедно със селяните, за репертоара на московските театри, в които дават: операта „Вампир или мъртвецът кръвопиец“, бала „Пажовете на херцог Вандомски“ и комедията в пет действия „Сиромаси“. „Продават се чифт дорести коне с красива осанка — се казва в едно съобщение — и зелен говорещ папагал.“ И до него друго съобщение: „Предоставят се в услуга крепостни. . . всички с най-примерно поведение, със здрава и красива външност.“ Император Александър I забранил да се печатат във вестниците обяви за продажбата на селяни. Те били заменени с текста „предоставят се в услуга“.

Москва информира пристигания за книгите, които се продават на ул. „Николская“ в магазина на комисионера от императорската публична библиотека Андрей Василиевич Глазунов, за продажбата на шуба от американска мечка, за откриването на винарна в подземие на магазина на Маросейка, където в богат асортимент били представени за продажба вина в кофи и бъчвички. Москва пиела и похапвала. На похапващите се предлагали всички видове прясно говеждо, гъсок с черен дроб, слабоосолена моруна, есетра, пъструга, съмга, белогрибица, различни хайвери, а така също книгите „Винокур“ (пълнен и нов) и „Изкуството да се играе на карти“.

Гогол се отбил при М. П. Погодин, историк, професор в Московския университет, с когото се запознал още в Петербург. Погодин живеел в самия център на Москва, на ул. „Мясницкая“ (днешната улица „Киров“). Чрез Погодин Гогол се сближил със семейство Аксакови. Главата на семейството, Сергей Тимофеевич Аксаков, бил някога секретар на Державин, сга служел в Межевия институт, бил и цензор. Синовете му Константин и Иван след завършване на университета решили да се посветят на литературата. Аксакови тогава живеели на Голямата афанасиевска пресечка и всяка събота устройвали в дома си литературни четения. Запознали Гогол и с директора на московските императорски театри М. Н. Загоскин, автор на наскоро нашумелия роман „Юрий Милославски“ (три години по-късно героят на Гогол Хлестаков ще каже, че самият той е написал „Юрий Милославски“), и с министъра в отставка, баснописеца И. И. Дмитриев. Последният приел Гогол „с цялата си любезност“.

Изобщо Москва гледела Гогол. Аксакови виждали в негово лице нова изгряваща звезда в литературата и се вслушвали в съветите му, Загоскин му искал пиеси, а Дмитриев бил щастлив да вземе младия талант под свое покровителство. Москва някак си по-тясно се сплотила около Гогол, отколкото Петербург. Петербург бил разкъсан, разделен на партии, на враждувачи гостни. Москва още не била разединена, живеела дружно и за нея Гогол бил представител не на определено направление в литературата, а просто национален талант, просто радост, просто празник. При това свое пътуване Гогол се запознава и с Щепкин, за ко-

гото е слушал още като ученик в Полтава, където Щепкин бил актьор в трупата на Щайн и където — точно през годините, когато Гогол живеел в тази столица на Малоруската губерния — го откупил от крепостна зависимост княз Н. Г. Репнин.

Синът на М. С. Щепкин пише: „Ние знаехме, че Гогол... е пристигнал в Москва. Това беше неговото първо идване. Помня, че за обяд при баща ми се събраха около 25 човека... вратата към вестибюла за удобство на прислугата беше широко отворена. По средата на обедата във вестибюла влезе нов, съвсем непознат за нас гост. Докато той се събличаше, всички ние, в това число и баща ми, бяхме в недоумение. Гостът спря на прага на салона, хвърли ни един бърз поглед и заговори с думите от добре познатата ни малоруска песен:

Ходи тиква из градина,
пита своите събратя:
Как сте, живо, здраво,
тикви, родственници мои?

Недоумението бързо се разсее — наш гост беше Н. В. Гогол.“

Разказът на сина на Щепкин за посещението на Гогол свидетелствува за това, че в Москва Гогол е бил в добро настроение, не се е стеснявал от новите си познания — славата на неговите съчинения го е изпреварила и му е отворила широко вратите на московските домове. „В Москва се разболях — пише Гогол от Подолск на Н. Я. Прокопович, училищен приятел, останал в Петербург, — останах и поживях седмица и половина, за което в същност несе и разказвам. За всичко бях възнагаден.“

Затова пък в Подолск го допарват с вряла вода. Тук никой не познава Гогол, тук започва Русия, която няма представа какво става в московските и петербургските салони, какво печатат списанията, кого хвалят във вестниците. Дори да знаеше надзирателят на подолската станция, че пред него е авторът на „Вечери в селцето край Диканка“, щеше пак да остане равнодушен. Добре де, съчинител-съчинител, но чинът му — мизерен, а в деловите работи решава чинът, не славата. Хвърляйки едно око на пътния лист на Гогол, той казва, та отрязва: „Няма коне.“ Заминавали действителни статски и придворни съветници, пускали напред колежки съветници и колежки асесори, а титулярният е трябвало да чака реда си. Още веднъж се убедил Гогол, че в руската йерархическа стълбица той е все още „нула“ и може би именно тогава му хрумва идеята да напише комедия за чиновника, който се побърква и вижда себе си като орден „Владимир“ — III степен, защото не е в състояние да прескочи няколко стъпала от тази стълбица. „Чаках шест часа — пише той на същия този Прокопович, — но и тук има провидение. Може би семената не падат на камениста и неплодна почва.“

Подобни изявления в писмата на Гогол винаги са свидетелство за едно — за тайната на зараждането на неговите замисли, тайната на нахвърлянето върху листа на нещо ново.

През октомври същата година Гогол изминава обратния път от Васильовка към Петербург. И отново пред него е матушка Москва. Влиза в нея и същият, и като че ли по-различен. За месеците престой в къщи в главата му се раждат няколко сюжета, в т. ч. и сюжетът за двамата старосветски старци, потънали в миналото (за прабразди му служат неговите баба и дядо), и всякакви петербургски сцени, и написаните вече откъси от комедията. За това говори той в Москва на С. Т. Аксаков, който открива у Гогол интерес към сцената и желание да напише нещо за нея.

Гогол отново посещава домовете на Погодин, Дмитриев, Щепкин, опитва нежинската солена вишна, нежинския кашкавал, нежинските краставички, напomniaчи му славното студентско време, свързва се с М. А. Максимович, изда-

теля на „Деница“ и професор по ботаника в Московския университет (който живеел в Ботаническата градина, за която отговарял, близо до днешната улица „Щепкин“ и проспект „Мир“), договорил се с него за събирането на украински народни песни за неговия сборник (Максимович също бил украинец) и заминал. От Москва той пише на майка си няколко реда. С тях ѝ съобщава, че е поправил екипажа си, прибавил е към него чадър (започвали продължителните дъждове) и измислил по пътя „прелестна шевица за килим“. „Москва ме прие така радушно, както и преди, и ме моли настойчиво да остана още известно време. Но ние много се забавихме. . .“ Ние — това са Гогол и двете му сестри Анна и Елизавета, които той взел със себе си, за да ги устрои в Петербургския патриотичен институт.

II

В началото на 1834 г. Гогол е избран за действителен член на Дружеството на любителите на руската словесност. Така Москва отдава дължимото на заслугите му пред литературата.

След години излизат „Миргород“ и „Арабески“ — съчиненията, на които Москва откликва със знаменитата статия на Белински „За руската повест и за повестите на г-н Гогол“, която излиза в „Телескоп“. Още през март 1835 г. Гогол пише на Погодин: „Отпечатай, моля те, в „Московски известия“ обява за „Арабеските“. Бъди така добър, използвавай думите, че сега, видите ли, навсякъде само за тях говорят, че книгата е възбудила всеобщото любопитство, че търсенето е страшно (Н. В. до този момент не е получил и грош) и т. н.“

Не след дълго Гогол сам идва в Москва на път за Василиовка и отново столицата се радва на пристигането му. Гогол не пътува с празна чанта. Освен излезлите съчинения той носи за четене в кръга на московските си приятели нова комедия. Тя се нарича „Годеници“ (бъдещата „Женитба“). Същевременно Гогол се опитва да публикува в „Московски наблюдател“ повестта „Нос“, но му я връщат обратно. Това не го смутило. „Годеници“ той чете в дома на Погодин. Комедията имала всеобщ успех. Редакторът на „Московски наблюдател“ В. П. Андросов пише на А. А. Краевски (редактор на „Отечествени записки“) в Петербург: „... Близо три седмици. . . Гогол чете своята комедия. . . Умори, обесникът, цялата честна компания. . . аз исках или по-точно моите сътрудници и каха да вземат комедията за списанието, но той не се съгласи, иска да я даде за сцената.“ „Гогол четеше така — спомня си за това четене Погодин, — както едва ли някой друг би могъл да чете. Това беше връх на удивително съвършенство. . . Когато се стигна до любовното обяснение на годеника с годеницата му — „В коя църква бяхте миналата неделя?“, „Кое цвете обичате най-много?“, — прекъсван от трикратно мълчание, той така предаваше това мълчание, такова бе изражението на лицето и очите му, че всички слушатели просто се тресяха от смях, а той, сякаш нищо не е било, мълчеше и само премигваше.“

На четенето на „Годеници“ присъствували Денис Давидов и Е. А. Баратински. „От Москва ми беше невъзможно да пиша — съобщава Гогол на 24 май от Полтава на Прокопович. — Бях отрупан с грижи и затова много хора не успях да видя.“

И все пак именно при това си идване в дома на Щюрмер на Сенния пазар, където живеели по това време Аксакови, той по някои сведения се запознава с Белински. За Белински е слушал в Петербург, слушал е за него и от Пушкин, който забелязал статията му „Литературни мечтания“. Мнението на Белински било важно за Гогол и затова той, който доста неохотно се сближавал с непознати хора, се съгласил на поредното четене на „Годеници“ да присъствува и Белински. Но това четене не се състояло.

Затова пък на обратния път от Василиовка за Петербург Гогол отново спира в Москва и чете комедията си в дома на Дмитриев. „На вечерта у Дмитриев —

разказва очевидец — се събраха около 25 московски литератори, артисти и любители. . . От едната страна на Гогол седеше Дмитриев, а от другата — Щепкин. Гогол четеше превъзходно, с такава неподражаема интонация, че слушателите изпадаха във възторг. Гогол свърши и подсвирна. . . Възторженият Щепкин каза така: „Подобен комик не съм виждал и не ще видя!“ Запазила се е бележка, писана в Москва от Гогол до Погодин: „Утре в 3 часа след обяд при теб ще се изсипе целият учен свят, предвождан от растението Ряпа.“ „Ряпа“ — това е професорът по енциклопедия на правото в Московския университет П. Г. Редкин², съученик на Гогол от Нежинската гимназия. Редкин бил един курс преди Гогол, завършил лицей с отличие, а после учил в Берлинския университет, където слушал лекции по логика и история на философията при Хегел. Редкин знаел много езици, пишел исторически и юридически съчинения, бил обичан и уважаван от студентите. През 1835 г. той живеел на ул. „Голяма поляна“ № 30.

Маршрутите на Гогол по Москва от онези години са в по-голямата си част литературни. Той посвещава домовете на свои познати, хора, близки до университета, до московските списания, до театъра. Кръгът от приятели на Гогол не е голям, но за разширяване на познанствата няма време, тъй като пребиваванията му в Москва са инцидентни. От хотелите до дома на Погодин, до Аксакови, до дома и вилата на Щепкин (в Кунцево) — ето маршрутите на Гогол в столицата през 1832 и 1835 г. Тук той се запознава с професора по руска словесност и сътрудник на „Московски наблюдател“ С. П. Шевиринов и започва с него кореспонденция. Ако с Погодин Гогол е на „ти“, то с Шевиринов е още на „ви“ — Шевиринов е сух и държи хората на разстояние. Независимо от това през 1835 г. — при слабо познание с Шевиринов — Гогол му пише: „Изпращам ви своя „Миргород“ . . . изкажете мнението си например в „Московски наблюдател“. С това многе ще ме задължите. Аз ценя вашето мнение.“

При посещенията си в Москва Гогол все още не отсяда у никого, а предпочита стая в хотела. Отношенията му с московчани все още не са на такова ниво, че да може спокойно да отседне у някого от тях. Но ще дойде време и Гогол ще избере Москва не само като почерна станция по пътя си от Петербург и обратно, но и като място, където ще бъде, ако не се смята родното гнездо във Васильовка, неговият дом в Русия.

•III

Първото постоянно жилище на Гогол в Москва ще стане домът на Погодин на Девическо поле. М. П. Погодин, преподаващ история в Московския университет, бил от крепостните на граф Шереметиев. Баща му се откупил от крепостна зависимост, но печатът върху произхода му, неравенството с тези, в чийто кръг влиза по-късно (а той изслужил дворянството и станал действителен статски съветник, т. е. генерал) се отразили върху постъпките и вътрешното му самочувствие. Без да има голям литературен талант, Погодин бил принуден да компенсира този недостатък със занимания от друго естество. Той се опитвал много пъти да стане приближен на министъра на образованието С. С. Уваров, но не успял. Искал да напише историята на Петър, за да угоди на царствувания император, но Николай отхвърлил кандидатурата му. Най-накрая опитал да пише историята на самия Николай — царят и това не пожелал. Погодин обаче не изгубил надежда да се хареса на царя и започнал да помества патристични статийки в „Московски известия“ за пребиваването на царската фамилия в Москва.

Давад под наем стаи в дома си, учел богатите дворянски деца, приготвяйки за тази цел една от пристройките на своя дом в класни стаи. С една дума, от една страна, той бил литератор, историк, човек, чийто способности и познания се

² „Редька“ на руски е ряпа, оттам и прозвището на професора — Б. пр.

нял Пушкин, а, от друга — кулак, своего рода Собакевич в житейските неща, който с труда си, а после с хитрост и ловкост бил принуден да си търси място под слънцето.

Тези черти от характера и облика на Погодин се отразили и на отношенията му с Гогол.

Бивш собственик на дома, в който живеел Погодин, бил княз Шчербатов. Домът се намирал в покрайнините на Москва, на Девическо поле. Неделеч се извисявали стените и кубетата на Новодевическия манастир, пред къщата действително имало поле, на което на Великден и на други празници се разхождали, устройвали се театрални представления на открито, търгували с най-различни стоки. Зад къщата имало огромен парк, липови алеи, езеро. Целият този участък бил обгрян с гръб към улица Савинская, зад която на една крачка била Москва река. Мястото било тихо, патриархално — именно това, което обичал Гогол.

Домът на княз Шчербатов бил едноетажен, с мецанин, чиито прозорци (пет на брой) гледали към Девическо поле (днешната улица „Погодинская“). От двете страни на къщата имало пристройки. На първия етаж живеел самият стопанин със семейството си, там бил и кабинетът му, а на втория, на мецанина, живеел Гогол.

Стаята на Гогол гледала към галериите, разположени в голям кръг. Над него, на покрива, имало стъклен купол. Светлината, проникваща през купола, осветявала намиращата се в центъра на дома гостна.

Гогол се настанил тук на 26 септември 1839 г., когато заедно с Погодин пристигнал в Москва от чужбина. Пътят им за столицата минавал през Поклонното възвишение. На Поклонното възвишение те излезли и се поклонили доземи на виждащата се в далечината столица

Гогол се връща в Русия, без да е завършил първия том на „Мъртви души“. Връща се, за да прибере от института сестрите си и да ги устрой някъде. Тук, в дома на Погодин, той ги довежда от Петербург, тук, за да се види със сина си, през март 1840 г. пристига и Мария Ивановна Гогол с дъщеря си Олга.

Бившият дом на княз Шчербатов е описан от Л. Н. Толстой във „Война и мир“. Това е същият онзи „голям бял дом с огромен парк“, където довежат на разпит Пиер Безухов.

Съхранил се и планът на погодинския участък. Домът с пристройките и мощните помещения заема в него малко място. Основното пространство принадлежи на градината и парка, сред които се откроява четириъгълникът на езерото.

По сведения на сина на Погодин градината и паркът били доста гъсти. В тях често пеели славеи. Но понякога очаквали по храстите и дърветата клетки със славеи, за да радват слуха на гостите с песните си. Този парк станал в известен смисъл исторически в биографията на Гогол. Тук през 1840, 1842 и 1849 г. той празнува именния си ден — деня на Никола Пролетни (9 май по стар стил).

В дома на Погодин Гогол продължава работата си над първия том на „Мъртви души“, пише „Тъжба“, прави втората редакция на „Портрет“, преписва по настояване на цензурата повестта за капитан Копейкин, работи над „Рим“ и може би над „Шинел“. С този дом са свързани спомените за последните дни от живота на Гогол — той идвал при Погодин и се моел в близката църква „Сава Освещени“.

Гогол обичал това място заради положението му в столицата. Оттук можел да се разхожда пеша из околностите на Москва, до Воробьовите възвишения, Новодевическия манастир, където всяка тухла в стената говорела за руската история. В една от кулите на манастира била заточена метежната царкня София. Тук Петър затворил невярната си жена Наршикина. Тук преди много години, в епохата на „смутното време“, идва народът да моли Годунов, скрил се в една от манастирските килии, да поеме царството.

Зимата на 1839—1840 г. била заета с устройването на сестрите, една от които, Анна, успява да настани в семейството на П. Е. Раевска, с посещения на театъра, с нови запознанства и с четенето в московските домове на откъси от съчиненията си.

Москва посрещнала Гогол като роден син. Навсякъде му се радвали, навсякъде появяването му предизвиквало възторг. „Вие доведохте със себе си като подарък на руската литература беглеца Пасичник — пише Калайдович на Погодин. — Всички разговори сега са за Гогол. . . Само това и слушаме — цитати от „Вечери в селцето. . .“, „Миргород“, „Арабески“ . . . Петербург съжалява, че е загубил един от най-достоините си литератори.“

Но Петербург вече не привличал Гогол. В Петербург го нямало Пушкин. В Петербург бил убит Пушкин.

В дома на Погодин той се чувствувал спокойно. „До обяд той никога не слезаше долу, в общите стаи — спомня си синът на Погодин, — обядваше винаги заедно с нас, при това в повечето случаи беше весел и закачлив. . . След обяда до седем часа вечерта се уединяваше и по това време при него вече никой не влизаше, а в седем слезаше долу, разтваряше широко вратите на разположените една след друга стаи и започваше да ходи напред назад, а за ходене място имаше — къщата беше много голяма. . .“ Три стаи от долния етаж били заети от кабинетата на Погодин, където вечер се събирали литератори, професори от университета. В къщата се намирала и знаменитата погодинска колекция от портрети, ръкописи, лични вещи на знаменити руски хора. Тук имало старопечатни книги, древни грамоти, автографи на Кантемир, Ломоносов, Державин, Суворов. Гогол обичал да се порови в тези бумаги, да ги пипне с ръка, да ги усети, както се казва, на цвят и на вкус. Всичко истинско, свързано с миналото, било за него скъпо.

В своята поема Гогол нарича себе си „историк на представените събития“. Той бил историк, историк на съвременна Русия, в чиито черти се долавяли и отживелиците на отминали времена. „Мъртви души“ щяха да бъдат много сковани, да в тях присъствуваше само съвременността. Необходимо беше да се разгърне техният фон, да се въведат в плътта им историческата перспектива, духът на тази историческа перспектива. Темата за 1812 г., която започва да звучи в първата част на поемата, се връща към по-далечни времена, може би към любимите на Гогол години на руското Средновековие — т. е. в XVI и XVII в., когато се решавала съдбата на московската държава.

IV

Един от първите, които посещават Гогол при това му идване в Москва, били Аксакови. Както пише С. Т. Аксаков, тук не познали Гогол. През 1835 г. при последното си идване в Москва той бил още съвсем млад човек, донякъде приличащ на своя персонаж Иван Александрович Хлестаков. Имало в маниерите му нещо преувеличено, столично, което се набивало в очите на придирчивите към петербургските жители московчани. Имало тогава в походката, в жестовите му, в маниера му да се обръща към околните нещо леко, живо, ефирно. Сега това бил друг човек. „Разкошната му светла гъста коса падаше почти до раменете. Красивите мустаци и късата остра брадичка довършваха промяната. Всички черти на лицето му бяха получили съвсем друго значение. Особено очите, когато говореше, изразяваха доброта, веселост и любов към всички. Когато мълчеше или се замисляше, тутакси изразяваха сериозен устрем към нещо високо. Сюртук, приличащ на палто, беше заменил фрака, който Гогол обличаше само в краен случай.“

Годините, прекарани в Рим, не отишли напразно. Гогол укрепнал физически, в душата му се възцарило спокойствието, удовлетворяващата духа работа при-

вела всички сили в равновесие. Това бил Гогол от най-хубавите години на своя живот. Гогол, все още не опознал бурите на бъдещите кризи, Гогол — цъфтящ, Гогол — в своя жизнен зенит.

У Аксакови, които тогава живеели в голям дървен дом на Смоленския пазар, Гогол чете „Тъжба“. Това четене е описано от И. И. Панаев: „Гогол неохотно се приближи до голямата кръгла маса пред дивана, седна на него, хвърли бегъл поглед на всички, отново започна да ни уверява, че не знае какво да прочете, че нямал нищо обработено и завършено. . . и изведнъж хлъцна, един, два, три пъти. . . Дамите се спогледаха, ние не смеехме да мръднем, само го гледахме в тъпо недоумение.

— Това пък какво е? Сякаш оригване. . . — каза Гогол и спря. Домакините даже малко се смутиха. Вероятно си помислиха, че обедът не се е харесал на Гогол. . .

Гогол продължи:

— Вчерашният обед ми заседна на гърлото. Тези гъби и тази ботвиния!³ Ядем, ядем, един господ знае какво само не ядем. . .

И отново се разхълца, извади ръкописа от задния си джоб, сложи го пред себе си. . . „Да ви прочета ли „Северна пчела“ или нещо подобно? . . .“ — говореше той, като следеше вече с поглед ръкописа.

Едва сега се досетихме, че това хълцане и тези думи са началото на четенето на драматичния откъс, напечатан по-късно под името „Тъжба“. Лицата на всички се озариха от смях. . . Щепкин замига с насълзени очи. . .

. . . Възторгът беше всеобщ: той действаше на автора.

— Сега ще ви прочета — каза той — първа глава на моите „Мъртви души“, въпреки че още е сурова.

. . . Всички бяха потресени и учудени. Гогол откриваше пред читателите си онзи свят, който е така близък и познат на всички, но който никога до него не бе успял да възпроизведе с такава безпощадна наблюдателност. . .

След четенето Сергей Тимофеевич Аксаков развълнувано ходеше по стаята, приближаваше се до Гогол, стискаше му ръката и многозначително поглеждаше към всички нас. . . „Гениално! Гениално!“ — повтаряше той.“

Така гениално чел Гогол и „Ревизор“ — всички, които били слушали в негово изпълнение знаменитата комедия, потвърждават, че никога не са виждали подобно нещо на сцената. Повече от всичко друго изумявал Хлестаков в изпълнение на Гогол. Той предизвиквал не само смях, но и съчувствие. В Петербург и в Москва представяли Хлестаков като лъжец, като водевилно, повърхностно лице. У Гогол той също бил повърхностен, но в неговите измишльотини се чувствувала поезия. „Него го носи течението — казал Гогол за Хлестаков, — по същество той хабер си няма какво върши, отдава се свободно на стихията на лъжите, това е неговата природна стихия и в нея той е поет.“ Имало в Гоголевия Хлестаков и нещо детско, момчешко, нещо, което не ни позволява да се отнасяме към него като към мошеник, като към човек, който съзнателно е решил да измами бедните чиновници и да ги остави с празни джобове и опустошена душа. Той и себе си опустошава за тези часове престой в града, за тези минути, които, както сам казва, били най-хубавите минути в живота му.

Пристигайки в Москва, Гогол отива да гледа „Ревизор“. Тази среща на автора с неговата рожа не му доставя радост. Большой театър, където се играела пиесата, бил пълен. Цялата дворянска интелигенция, узнавайки за присъствието на автора в театъра, се изсипала тук. Всичките пет етажа, ложите и партерът очаквали появата на Гогол. Той влязъл преди самото вдигане на завесата, тихо се промъкнал в ложата на Черткови и се спотаил. Гогол не обичал публичната изjava на чувствата, публичния възторг и изобщо всякаква публичност.

³ Студено ястие от квас, варен зеленчук и риба. Б. пр.

И когато в края на третото действие се раздали силни викове: „Автора!“, „Автора!“, той излязъл от ложата и си тръгнал.

Т. Н. Грановски, който присъствувал на спектакъла, писал на Н. Станкевич: „Съчинителят си тръгна, като не пожела да утеши зрителите с появата на особата си. За това ужасно го ругаха. Чак ми стана досадно: като че ли човек е длъжен да отдава себе си на волята на публиката, и то каква публика!“

Но не всички мислели като Грановски. Някои смятали, че това е проява на гордостта на Гогол, на неуважението на Гогол към Москва. Особено негодувал М. Н. Загорскин. Гогол се опитал да го успокои, оправдавайки се с неочаквано изникналите семейни неприятности, но Загорскин не му повярвал.

Причината за бягството на Гогол от театъра била не толкова в нежеланието му да се появи пред публиката, колкото в слабата актьорска игра. Въпреки че градоначалника играел Шчепкин, Осип — Орлов (и играели добре), не се получил ансамбъл. Хлестаков бил водевилен, това не било същото.

По-късно Гогол споделя със С. Т. Аксаков, че иска сам да постави пиесата в домашния си театър. При това, спомня си Аксаков, ролята на градоначалника Гогол предвиждал за него, а Хлестаков оставял за себе си. Но на това желание не било съдено да се сбъдне.

През тази зима Гогол присъствува на литературни вечери у Хомяков, Свербеев, Елагина, Киреевски. Философът и поетът А. С. Хомяков живеел по онова време на Петровка. Авдотия Петровна Елагина, майката на братя Киреевски, живеела до Червени врата. Нейният дом бил мястото, където се събирали най-представителните хора на Москва. Иван Василиевич Киреевски издавал „Европеец“, бил писател и критик, а брат му Петър Василиевич събирал руски народни песни. Това било чисто руско семейство, в което любовта към руската старина, към руската поезия и народната песен се съединявала със западната просветеност и високото ниво на европейското образование. В Москва Гогол се запознава и с Н. П. Огарьов, и с професора по обща история в Московския университет Т. Н. Грановски, и с И. С. Тургенев, и с младия филолог, издателя на „Запорожка старина“ И. И. Срезневски. Черткови станали добри познати на Гогол в Рим. А. Д. Чертков бил колекционер на старинни предмети, археолог, нумизмат. Неговата богата книжна и ръкописна колекция съставила впоследствие известната чертковска библиотека, на чиято основа възниква списание „Руски архив“. С тази колекция работели и до ден днешен работят (в библиотека „Ленин“) писатели и литературни историци.

Гогол гостува и на П. Я. Чаадаев. Чаадаев живеел на ул. „Басманная“, неговият дом привличал мнозина. Но посещенията на Гогол при Чаадаев било само едно разузнаване. Гогол пристигнал, видял сред гостите на домакина непознати нему хора, седнал в ъгъла на удобно кресло и без да каже дума, прекарал така цялата вечер.

На 6 април в „Московски известия“ се появило съобщение със следното съдържание: „Някой си без собствен екипаж търси спътник до Виена, който има такъв, като му плаща половината разности. . . За справка да потърси на Девическо поле в дома на Погодин Николай Василиевич, Гогол.“

Гогол се стягал да пътува зад граница. Чакали го Рим и завършването на първия том на поемата. Първоначалната обява за вестника била съставена в шеговит тон, в гоголевски дух, и гласяла: „Някой си без собствен екипаж желае да се поразтъпче с някого до Виена. . . Онзи някой си е човек мирен и скромен: през целия път няма да досажда с въпроси на спътника си и ще проспи целия път от Москва до Виена.“ Редакцията намерила този текст твърде фриволен.

Преди заминаването Гогол дал обед по случай имения си ден в парка на Погодин. На обела присъствували И. С. Тургенев, П. А. Вяземски, М. Ф. Орлов, М. Н. Загорскин, К. С. Аксаков, П. Г. Редкин, М. А. Дмитриев и М. Ю. Лермонтов.

В дневника на А. И. Тургенев, приятеля на Пушкин, съпроводил ковчега му до Света гора, са отбелязани и други гости: П. Я. Чаадаев, Щепкин, Хомяков, Баратински.

Цялото съзвездие имена се събрало под липите в парка на Погодин. Лермонтов прочел на гостите откъси от поема „Мцири“. Било весело. Гогол бил оживен, сипел шег, наричал пушша, който сам сварил, Бенкендорф (заради небесносиния му цвят — както е известно, небесносин бил цветът на канта на жан-дармския мундир).

На следващия ден Гогол отново се среща с Лермонтов у Свербееви. Кратката записка в дневника на Тургенев говори само за това, че седели „до 2 часа“. Тъй като става дума за вечер, то 2 часа значи 2 часа през нощта. Гогол никога не се е засядявал дотолкова късно на гости. За него това е необичайно. Но никой не знае за какво са си говорили двамата поети. Може само да се предполага за впечатлението, което е направил на Гогол заминаващият на заточение в Кавказ Лермонтов. По-късно в статията си „В какво най-последно е същността на руската поезия и в какво нейните особености“ Гогол ще отдаде дължимото на таланта на Лермонтов, като каже, че никой у нас досега не е писал такава благоуханна проза, както авторът на „Герой на нашето време“, и заедно с това ще отбележи у Лермонтов презрение към собствения си талант, безразсъдна игра с него и „липса на очарование“ у неговата поезия. Но изстрелът, прозвучал през юли 1841 г. в подножието на планината Машук, болезнено ще отекне в сърцето на Гогол. Той ще откликне на него с горчиви редове на съжаление за съдбата на руските поети.

На 18 май, след закуската в 12 часа, Гогол и неговият спътник Панов отпътували от Москва. Дошли да ги изпратят Аксакови, Погодин и Щепкин. Ето как описва това отпътуване С. Т. Аксаков: „Пътувахме от Поклонното възвишение по Смоленския път... На Поклонното възвишение всички слязохме от каретата да се порадваме на Москва; Гогол и Панов на заминаване се простиha с нея и ниско се поклониха. Аз, Гогол, Погодин и Щепкин седнахме в каретата... Така стигнахме до Перхушково, т. е. до първата станция. Милият Гогол беше весел и разговорчив. Той повтори обещанието си, дадено у нас на закуска още предишния ден на обяд, че след година ще се върне в Москва и ще донесе абсолютно готов за печат първия том на „Мъртви души“... В Перхушково обядвахме, пихме за здравето на заминаващите, Гогол направи пушш... След като обядвахме, седнахме по руски обичай, след това се помолихме. Гогол се разделяше с нас нежно, особено с мен и Константин, беше много развълнуван, но не желаше да се издава...“

V

Гогол изпълнил обещанието си. През октомври 1841 г. той донесъл в Москва готовия първи том на „Мъртви души“. Започва тичане по преписването и предаването на поемата на цензурата. На 23 октомври Гогол пише на Н. М. Язиков, с когото се запознал в Рим: „Мен, мисля знаеш, предателски ме завлякоха в Петербург. Там се мъчих 5 дни. Времето беше противно, истинска гадост. Но вече съм в Москва и виждам удивителната разлика в климата. Дните са до един слънчеви, въздухът е чист, есенен, пред мен — голо поле, и ни карета, ни файтони, жива душа няма — с една дума — рай.“

До този момент като за рай той говорел само за Рим. Но Гогол все повече свиквал с Москва, с нейния уют, с близостта ѝ до гората, до полето, с мекото време и с меката руска реч. В тези есенни дни в Петербург свирели ветрове откъм залива, градът се проветрявал открай докрай, а в Москва — златно време: замрели пожълтели листа по борите и кленовете, синьото небе било разпънато

купола си над града, горели на слънцето кръстовете и златните кубета на храмовете, а остатъците от паяжина пълзели по омекналата вече трева. Прозорците на стаята на Гогол гледали на изток — тук слънцето се показвало от сутринта и греещо, както в Рим.

И с московската зима свикнал Гогол. И тук захващали студове, веели виелици, но ги нямало блатният ръмеж, просмукващата до костите влага, вятърът откъм Нева, който, носейки се по голите проспекти, бил готов да отнесе със себе си и минувачите. А в Москва даже и да духнел вятър, бързо се изгубвал, стихвал, опитвайки се да се промъкне по кривите и задънени арбатски улици. Тук и печките по-дълго време пазели топлината, и дървените стени на къщите защищавали по-надеждно.

Но с ръкописа не всичко вървяло гладко. Преписан начисто, той бил предаден на цензора И. М. Снегирьов, който не открил в него нищо осъдително. И. М. Снегирьов бил не само цензор. Професор в Московския университет, автор на книгите „Руски простонародни празници“, „Руснаците в своите пословици“, „Древните паметници в Москва“, той бил човек, когото Гогол четал и уважавал. Още в чужбина той молил приятелите си да му изпращат книгите на Снегирьов. Но доброжелателният отзыв на Снегирьов не бил достатъчен. „Мъртви души“ били изпратени за разглеждане в Московския цензурен комитет. Като не искал да зависи от решението на комисията, в чието положително заключение не бил сигурен, Гогол решил да изпрати друг екземпляр от ръкописа в Петербург, надейвайки се да го прекара през Петербургския цензурен комитет с помощта на своите високопоставени приятели — В. Ф. Одоевски, М. Ю. Велгорски, А. О. Смирнова, П. А. Плетньов. Той изготвил писма до попечителя на Петербургския учебен окръг М. А. Дондуков-Корсаков и до министъра на просветата граф С. С. Уваров с молба да окажат съдействие при разглеждането на поемата.

Самата поема той връчил на В. Г. Белински, който по това време живеел вече в Петербург (именно там Гогол по-тясно се сближава с него у В. Ф. Одоевски) и сътрудничел в „Отечествени записки“. Белински пристигнал в старата столица да погостува за Коледа. Тук, в дома на В. П. Бодкин на ул. „Петровергигская“, се и срещнали. Срещата била делова и тайна. Тайна за тези, които не искали тази среща, не желали сближението между Гогол и Белински. Това било обкръжението на Погодин, обкръжението на „Москвитянин“, от което отдавна се бил откъснал Белински. В „Отечествени записки“ той критикувал позицията на московското списание и изобщо на московските възгледи, които по това време вече се наричали „московски“ за разлика от „петербургските“. Според „петербургските“ на Русия ѝ предстоял западен път на развитие. Москва защищавала допетровска Русия, нейния начин на живот, нейните обичаи, руския път на развитие. Петербург смятал, че прозорецът към Европа е отворен, и то не напразно.

Гогол не се месел в тези спорове, но знаел за тях. Тъй че в срещата му с Белински, чието име не можели да слушат нито Аксакови, нито Погодин, имало деликатен оттенък.

В писмо до В. Ф. Одоевски от началото на януари 1842 г. Гогол пише: „Белински сега пътува. Нямам време да си поема дъх. . . Ръкописът ми е забранен. Шмекеруването и причината за забраната са един смях и комедия. Но от мен изтръгват последното ми имущество. Длъжен сте да употребите цялата си сила за да стигне ръкописът до господаря.“ Гогол много разчитал на А. О. Смирнова, която имала влияние над императора.

Историята със забраната на „Мъртви души“ в Московския цензурен комитет е неясна. Някои я смятат за мистификация на Гогол, други са склонни да му вярват. Самият той описва тази комедия така: „Давам го в началото на цензора Снегирьов. . . След два дни той тържествено ми заявява, че намира ръкописа съвсем добронамерен. . . Изведъж някой обръква Снегирьов и аз разбирам, че той е

предал ръкописа ми в комитета. Само като чул заелият мястото на президента Голохвастов названието „Мъртви души“, викнал с глас на древен римлянин: Не, това аз никога не ще позволя; душата е безсмъртна, не може да има мъртва душа, авторът се въоръжава срещу безсмъртието. Най-после умният президент разбрал, че става дума за ревидирани души. . . Не, викнал председателят и (заедно) с него половината цензори. Толкоз по-зле. Това не трябва да се позволява. . . туй пък съвсем не трябва да позволим, това значи против крепостното право. . .

...Предприятието на Чичиков — викнали всички — е наказуемо престъпление. . . ето, той го е показал веднъж и сега ще тръгне да дири други примери и да купува мъртви души. . . Това са изводите на цензорите-азиатци. . . Следват изводите на цензорите-европейци. . . „Мислете каквото искате, но цената, която дава Чичиков (казал един от тези цензори — Крилов), цената две и половина, която дава за една душа, възмущава. . . Това нито във Франция, нито в Англия, нито където и да било не трябва да се позволява. Та след туй нито един чужденец няма да дойде при нас. . . Аз не разказвам. . . за други дребни забележки, като например: на едно място се казва, че един помешчик се разорил, като си обзавел къщав Москва по последна мода. „Но и господарят строи в Москва дворец!“ — казал цензорът (Каченовски). . .“

Тъй или иначе в Москва ръкописът се задържал, а в Петербург почти без забележки го подписал цензорът Никитенко. Било решено само да се смени заглавието, по-точно да се видоизмени: вместо „Мъртви души“ да се напише „Странствованията на Чичиков или Мъртви души“. При това „Странствованията на Чичиков“ били набрани с едри букви, а „Мъртви души“ — с по-дребни. Втората забележка била да се посмекчи мястото за капитан Копейкин, като се замени „министърът“, при когото той отива с прошение, с „велможа“ и т. н.

Впрочем правото на смекчаване си издействувал сам авторът. Отначало било решено Копейкин, като тревожещ въображението на висшите чинове, да се махне. Но Гогол не можел да се съгласи с това. Повестта за капитан Копейкин му била много скъпа, той я считал за главно място в първия том на поемата. „Унищожението на Копейкин силно ме смути — пише той до Петербург на Плетньов. — Това е едно от най-хубавите места в поемата и без него се получава дупка, която не съм в състояние нито да закърпя, нито да зашия. По-добре да се съглася да го преработя, отколкото съвсем да го загубя.“ „Ако името на Копейкин ги спре — пише той на Плетньов за петербургските цензори, — аз съм готов да го нарека Петкин или както и да е по друг начин.“

„Копейкин“ се приписвал в дома на Погодин. „Изхвърлих целия генералитет — съобщава Гогол на Плетньов, — подсилих характера на Копейкин, така че сега ясно се вижда, че причивата е у него самия и че другите са постъпили добре.“

Това било тягостна работа, която измъчвала Гогол. Заедно с „Копейкин“ се преработвал и „Портрет“, който малко по-късно Гогол изпраща на същия този Плетньов за публикация в „Съвременник“, дописвала се и повестта „Рим“. За последната претендирал издателят на „Москвитянин“ Погодин. Той искал от автора и откъси от „Мъртви души“, но Гогол, който винаги се страхувал от предварителна публикация в списания, му отказал. Отношенията им били помрачени.

През април 1842 г. в университетската печатница в Москва, която тогава се намирала на днешната Пушкинска улица № 34, започва печатането на поемата на Гогол. На обложката заглавието изглеждало така: „Странствованията на Чичиков“ били набрани с дребен шрифт, а „Мъртви души“ — с едър (Гогол държал на заглавието си.) Освен това обложката била направена по негова рисунка и нищо друго освен носещата се по листа тройка не говорело за приключенския характер на книгата. Винетка във вид на безброй черепи обрамчвала думите „Мъртви души“ и „Поема“. Наистина сред черепите лекомислено се мяркали съдове за течности, бутилки, някакви риби в чинии и пожарна кула. Тиражът на

книгата не бил голям: 2400 екземпляра. Парите, получени от нейната продажба, отишли за погасяване на дълговете. Заминавайки за Рим, Гогол оставя на С. П. Шевиъръв списък на дълговете си: „Първите получени пари да се използват за връщане дълговете ми на: Свербеев — 1500, Шевиъръв — 1900, Павлов — 1500, Хомяков — 1500, Погодин — 1500. . . Като се изплатят означените суми, да се погасят следните мои дългове: на Погодин — 6000, на Аксаков — 2000.“

През всичките тези години, докато пише поемата, Гогол живее в дългове. Помощите от господаря и от наследника също били дълг и въпреки че тях не трябвало да връща, те също тежали на душата му.

На 9 май 1842 г. Гогол пише на Данилевски от Москва: „Една седмица след пристигането на това писмо ще получиш отпечатаните „Мъртви души“, малко бледо преддверие на тази велика поема, която се строи у мен и която ще разреши най-последно загадката на моето съществуване.“

Най-много екземпляри получили продавачите на книги в Москва, 300 броя били изпратени в Петербург, освен това три книги били предназначени за майка му, 25 — за Аксаков, 6 — за цензурния комитет (за подарък на цензорите) и т. н. 62 екземпляра Гогол оставил за себе си. Част от тях той раздал на прощалния обед у Аксаков преди заминаването си за чужбина.

Гогол отново се отправял към далечни земи. Трябвало да се проветри, да се разсее, да събере мислите си, отново да се откъсне от Русия, за която казва, че най-добре я опознава отдалеч, от разстояние. Това било заблуда, но заблуда, в която успява — за годините, прекарани в чужбина — да пусне корени. Необходими са били нови разтърсвания и нови преживявания, за да почне да мисли по друг начин.

На 9 май, както и преди две години, в парка на Погодин Гогол дава обед по случай именина си ден. Времето било прекрасно. Москва рано се разлистила, славеите пеели, миришело на свежо — в навечерието на обедата паднал топъл дъжд. Гогол с радост посрещал пристигащите. Трудът, над който работил толкова години, бил завършен. Книгата излязла. Имало основания да се смята, че времето, прекарано далеч от родината, не било загубено напразно. Сега трябвало да се чака какво ще каже Русия за „Мъртви души“.

Съставът на гостите, поканени на обед, говорел, че у Гогол се появили нови приятели в Москва. Тук бил и другарят на Пушкин, безгрижният гуляйджия П. В. Нашчокин (него Гогол ще използва при описанието на героя във втория том на поемата, разорилия се помещик Хлобуев), младите славянофили К. Аксаков и Юрий Самарин, братя Киреевски, почитателят на Гогол, критикът Аполон Григориев. Присъствували и старите познати Грановски и Редкин. Но ги нямало Чаадаев, Лермонтов.

Призивите на Белински да пише за „Отечествени записки“ и да предпочете Петербург пред Москва (такова писмо написал Белински на Гогол на 20 април 1842 г.) не били приети от Гогол. Той не искал да приема ничия страна, въпреки че, живеейки в Москва, не можел да не бъде в житейско отношение по-близо до москвичани.

На 23 май, както и последния път, от дома на Аксакови Гогол заминал за чужбина. Изпращали го Мария Ивановна Гогол, пристигнала в Москва за дъщеря си Елизавета, Аксакови и Щечкин. Отново се повторила церемонията по заминаването. Но сега пътят на Гогол минавал през Петербург. Трябвало да раздаде екземпляри от „Мъртви души“ на необходимите хора в северната столица, да освежи старите си познанства, да се срещне с Н. Я. Прокопович, на когото смятал да възложи печатането на своите събрани съчинения. Затова прощалният влак пристигнал на първата станция, Химки, и спрял. „Като пристигнахме на станцията, сляхоме да се поразтърпим — пише С. Т. Аксаков. — Разхождахме се покрай малката рекичка, бродехме в брезовата гора, седяхме и лежахме

под сянката на дърветата. . . намирахме се в някакво неестествено състояние. Като видя дилижанса, Гогол бързо стана, започна да си събира багажа и се сбогува с нас. . . в тази минута забравих всичко. Изпитвах само тъга, че великият художник напуска отечеството и нас. Тъжно чувство ме обзе, когато се захлопнаха вратите на дилижанса; образът на Гогол изчезна в него и дилижансът се търколи по Петербургското шосе.“

Преди заминаването си от Москва Гогол обявил на приятелите си, че ще се върне в родината само. . . през Йерусалим. Той смятал за свое непременно и свято задължение да се поклони на гроба господен. Без това пътешествие била немислима по-нататъшната работа над „Мъртви души“, които от анекдот, разказан му от Пушкин, започнали да се превръщат във величава поема. Това не били вече приключенията на Чичиков, историята с покупката на мъртвите души, а сага за съвременната на Гогол Русия, летопис на нейното настояще. От този летопис се прехвърляли мостове и в миналото, и в бъдещето. Гогол искал да покаже в своето съчинение не само днешна Русия, но и отминалата Русия, и бъдещата Русия.

Той напуснал Москва по друг, отколкото преди две години. У него самия настъпил обрат. От този момент той решил по-напред да „построи себе си“, а след това своето съчинение. Делото на литературата, което по-рано Гогол считал за главно свое дело, се изместило на втори план. На първи план излязло „делото на душата“ — т. е. делото на усъвършенствването и на онзи духовен ръст, който би му помогнал и Русия да разбере с най-добрите нейни качества.

Започнала ерата на странствуванията, на вътрешните и външните блуждания, когато паспортът на Гогол се изпъстрял с названия на нови градове и страни. На 23 май Гогол отпътувал от Москва, на 20 юни той вече е в Берлин. По-нататък следват Дрезден, Прага, Хастейн, Залцбург, Мюнхен, Венеция, Болоня, Флоренция, Рим. Настъпва 1843 г. Гогол отново е на път. Мякват се в паспорта му шампите на Мантуа, Верона, Триест, Ровердо, Инсбрук, Залцбург, Мюнхен, Щутгарт, Ница. И отново — Страсбург, Брюксел, Аахен, Париж (това е вече 1845 г.), Берлин, Карлсбад, Прага, Венеция, Флоренция, Рим.

Гогол пътува из Европа, търси успокоение за своите нерви, разсейване на самотата, мисли за връщане в родината, но не се решава. Струва му се, че колкото повече европейски сведения събере, колкото по-добре вникне в образа на най-новата европейска цивилизация, толкова по-дълбоко ще разбере Русия. Така във всеки случай оправдава той в писмата си до Москва своето отсъствие. Но навсякъде — на курорт, в дилижанса на път, под небето на Германия или Франция — той мисли за Москва и за своето завръщане в родината.

VI

Гогол се завърнал в Москва едва през есента на 1848 г. Зад него останали може би най-трудните години от живота му. Това били години на болести, на душевни кризи, години на писане и на изгаряне на написаното, години, когато Гогол мислел направо да остави литературното поприще, което му се струвало изгубило своето значение, своята действена сила върху читателя. Но той не го оставил. В тези години на „антракт“, както сам ги нарича Гогол, се ражда новата му книга — книга, която не прилича на нито една от предишните; нито поема, нито роман, книга без название и без жанр, просто изповед, с която той решил да се обърне към всички в Русия — от царя до дребния чиновник.

Това били „Избрани места от кореспонденцията с приятели“.

През 1845 г., болен и, както му се струвало, на крачка от смъртта, Гогол изгаря написаните глави от втория том на поемата и „надрасква завещание“. По-късно това завещание в качеството си на предисловие се появява в „Избраните

места“. Тогава му хрумва мисълта за някаква особена книга, за „прошална повест“, която трябвало да стане повест не в обикновения смисъл на думата, а повест за неговото писателствуване, за неговия живот, повест за неговата душевна изповед. Така се ражда и д е я т а на „Избраните места“.

Гогол съставил тази книга от писма, писани до приятели, копия от които имал навика да прибيرا в чантата. Понякога това не били копия, а чернови, защото Гогол обичал да изпраща на своите адресати текст, преписан от самия него, без каквито и да било поправки. А се случвало така, че пишел и небрежно, през пръсти, с поправки и мастилени петна, но на много близки хора, на роднини и на приятели. Там, където перото му засягало сериозни въпроси, докосвало нещо важно за него самия — преписвал. Преписвал и черновата прибирал. За тази цел имал специални пликосе, надписани с името на адресата. Понякога му хрумвала мисълта да продължи писмото, да довърши недоказаното в него и да го адресира не до конкретен човек, а до читателя: така по навик действувал у него писателят.

Адресати на Гогол били: Александра Осиповна Смирнова — Росет (бивша фрейлина на императрицата, жена на губернатора на Калуга), Петър Александрович Плетньов (ректор на Петербургския университет и издател на „Съвременник“, който след смъртта на Пушкин преминал към него), Василий Андреевич Жуковски, Николай Михайлович Язиков, Александър Петрович Толстой — бивш тверски губернатор, с когото Гогол се запознал в Париж.

Гогол включил в книгата си и отделни статии, узрели до това време в бележниците му. Статия за Карамзин, статия за Пушкин, статия за руската поезия, статия за „Мъртви души“, статия за църквата и т. н. Те се родили от тези писма, от дневниковите записки, от записките в минути на отпих, по времето, когато Гогол формално *мълчал*, но в душата му се извършвала огромна работа. Тази работа той в същност и представил на вниманието на читателите. Той отворил вратите към „душевната си клетка“, както сам казвал, към работилницата си. Това било не само работилницата на писателя, на поета, но и душевният храм на човека, където достъпът е разрешен комай само за стопанина.

По времето, когато Гогол пристигнал в Москва, „Избраните места“ вече били прочетени и повсеместно обсъдени, като на автора се обидили както славянофилите, така и западниците. Нямамо в Русия съсловие, което да не откликне по някакъв начин на книгата, да не изкаже мнението си за нея. Едни казвали, че Гогол измамил Русия (с това, че изказал за живота ѝ много печални истини), други се оскърбили за хуленето на западната цивилизация, за пиетизацията на църквата и т. н.

Страстите още кипели, когато Гогол се върнал. Те наистина не били вече толкова горещи, но Гогол все пак усетил диханието им и разколът, който се усилил благодарение на неговата не на място появила се книга, болно наранил сърцето му. Защото той жадувал примирение, а не разкол. Той призовавал съотечествениците си да се обединят против високомерието, против користта, против баналното отношение към вярата, против рушветите, лъжата, двойния живот — един за пред хората, друг в къщи.

По това време Белински и Гогол си разменили знаменитите писма, в които единият защищавал своята постъпка, признавайки впрочем нейната прибрзаност и своята неосведоменост за текущото положение на нещата в Русия (Гогол); другият яростно нападал книгата, отричал нейната полезност, утвърждавал нейната вредност, като казвал, че тя е падението на Гогол, неговият край.

Гогол отново се настанил у Погодин, но отношенията им се развалили. В една от статиите в „Избраните места“ Гогол болно засегнал Погодин, като го нарекъл немарлив писател и трудолюбива мравка, която никому не носи полза. Като прочел тези редове, Погодин даже плакал. И макар че името му не било

направо названо в книгата, а било зашифрирано с думите „един мой приятел“, всички разбрали за кого става дума.

Непрекъснатите настоявания на Погодин Гогол да даде нещо за списанието, с нещо литературно да заплати за гостоприемството, което му оказвали, дразнели последния. Като че ли Погодин имал някакво право на собственост върху него.

На 11 ноември 1848 г. Погодин решил да отпразнува рождения си ден в кръга на московските си приятели. Гогол също присъствувал на вечерта, но отношенията му с домакина не се подобрили.

В края на декември Гогол напуснал квартирата си на Девическо поле и се преместил в дома на Тализин на Никитския булевард — дома, в който живеел граф А. П. Толстой. Това било просторна постройка с каменен първи и дървен втори етаж; едната страна на къщата била обърната към Никитския булевард, а фасадата — към малък парк, засаден с дървета. Гогол заел две стаи на първия етаж, влясно от входа. Целият втори етаж бил зает от графа и графинята.

Домът на Никитския булевард станал последното пристанище на Гогол в Москва. Тук той прекарал с прекъсвания малко повече от три години. Това вече не бил краят на града, а неговият център — центърът, от който на една крачка били Кремъл, театрите, шумната Тверская. Ако завесиш от къщата наляво, бързо можело да стигнеш до Страстния манастир, намиращ се на днешния Пушкински площад. Пак там, на две крачки от манастира, се намирали Английският клуб и хотел „Дрезден“ (там, където сега е Съветският площад), в който отседала, когато идвала в Москва, близката позната на Гогол А. О. Смирнова.

Там, по диагонал от хотела, се намирало високото здание на „казионния дом“ — резиденцията на московския генерал-губернатор княз Д. В. Голицин, известен като покровител на изкуствата. Веднъж князът решил да привлече в салоните си и Гогол. Предали на Гогол поканата (с непременната молба да прочете нещо), но той отказал и се наложило да го уговарят. Той се оправдавал с това, че даже фрак няма. Фрак се намерил (заели го от сина на С. Т. Аксаков — Константин), но от визитата нищо не излязло. Гогол не бил в настроение — той въобще не обичал такъв род аудиенции — чел през зъби (повестта си „Рим“) и бързо си тръгнал, без да направи на домакина необходимото впечатление.

Тверският „казионен дом“, както наричали зданието, в което се помещавал московският генерал-губернатор, и сега стои на своето място. В него се намира Моссъвет.

Недалеч от това здание (на днешната ул. Горки № 20) живеел друг губернатор — московският граждански губернатор Иван Василиевич Капнист, с когото Гогол се познавал много по-добре, отколкото с Д. В. Голицин. Това познатство водело началото си още от детството на Гогол, от украинските, полтавски връзки на семейство Гогол, което дружело с бащата на И. В. Капнист, поета Василий Василиевич Капнист.

Иван Василиевич Капнист бил в рода си забележителен човек. Декабристите искали да го привлекат в състава на Временното правителство, което трябвало да дойде на власт след свалянето на императора. Пестел, който бил в родовото име на Капнистови, Обуховка, недалеч от Миргород, предлагал на Иван Капнист непосредствено участие в работите на тайното дружество. Но синът на поета отказал да участва в него, изразявайки несъгласието си с пътя, избран от единомышлениците на Пестел. Независимо от това никой не разбрал за разговорите между Иван Капнист и Пестел — всеки от тях тръгнал по свой път.

Гогол доста често гостувал в дома на И. Капнист, чувствувал се свободно, четял на домакина съчиненията си и въпреки че невинаги получавал одобрение, не се обиждал — напротив, уважавал безпристрастието на своя приятел, защо-

то бил чувал и без това много похвали, но не всеки се решавал да го критикува — във всеки случай не в негово присъствие.

И. В. Капнист бил статски генерал, а Гогол от дете не обичал генералите. Братовчедът на майка му А. А. Трошински бил генерал-майор и когато идвал във Васильовка, всичко в къщата се обръщало с краката нагоре. Чистели се стаете, майката и сестрите се гласели, бащата нервничел, вълнението се предавало и на прислугата. Още не пристигнал генералът, а всички вече чакат генерала, блънхуват за генерала. Даже уличните песове, които не били малко в отвореното за всеки преминаващ господарско имение, някак странно подвивали опашки и не ласели така силно.

Най-после по пътя се задавал конник — той носел вест за скорошното пристигане на генерала. Стопаните и децата се изсипвали пред къщата, слугите заставали до портата в полукръг; каретата на генерала с лакей на стълбичката влетявала в двора, вдигайки след себе си облаци прах, лакеят скачал на земята, отварял позлатената вратичка и от каретата се показвали до блясък лъснат ботуш. Очакването и страхът се разрешавали с възгласи, викове, целувки и сълзи.

Тези сцени Гогол добре запомнил. По-късно той неведнъж се срещал с генерали и винаги ги избягвал. Стараел се да се спотаи, да остане в сянка, все едно, че го няма. Генералите също не му обръщали внимание, но в зависимост от степента на славата му им се налагало понякога да забелязват знаменития „Гогол“ (царят например така и не се научил правилно да произнася фамилията на автора на „Мъртви души“. По същия начин — Гогол — го наричали и много от министрите му) даже да го заговарят, демонстрирайки своята просветеност и благосклонност към изящната словесност.

Но всеки път, когато някой от тях се опитвал да премине с Гогол на „ти“, т. е. да покаже в тази непринуденост на общуването своето пълно разположение и игнориране на йерархическата разлика в чина, Гогол рязко реагирал.

Веднъж Гогол гостувал на И. В. Капнист. Той бил в добро разположение на духа, веселял гостите, показвайки им в живи картини сцени от басните на Крылов. Изведнъж пристигнало „значително лице“. Капнист, старейки се да намали напрежението, възникнало след пристигането на важната особа, като представял Гогол на госта, казал: „Препоръчвам ви моя добър познат, шегоджия като мен, Гогол.“ На лицето на генерала се изписала усмивка и той учтиво казал: „Струва ми се, не ми се е случвало да се сблъскам с вас.“ Гогол рязко отвърнал: „Може би, ваше превъзходителство, това за мен е голямо щастие, защото аз съм човек болен и слаб, за когото е вредно всякакво сблъскване.“

Генералът пребледнял. Това бил М. Н. Муравиев, прочул се впоследствие под името Муравиев-бесилката.

Почти такъв случай имало в дома на К. А. Булгаков, син на московския директор на пощите А. Я. Булгаков, дружащ с Вяземски и Жуковски, но негнущащ се, подобно на Гоголевия Шпекин, да чете кореспонденцията на приятелите си.

Синът му, притежател на богата художествена колекция, водел празен и безделен живот. В дома му на „Мясницкая“ идвали литератори и живописци, ценители на изкуството. Те разглеждали колекциите от живопис и музикални инструменти. С такова разглеждане се занимавал при едно от своите посещения и Гогол. Той се приближил до висящата над дивана картина и започнал да я разглежда, не забелязвайки, че на дивана под картината се е разположил някакъв важен генерал. Колкото по-дълго стоял пред картината Гогол, без да обръща никакво внимание на генерала, толкова повече се озлобявал последният. Но Гогол не се смутил ни най-малко и все гледал и гледал картината. „Забелязах — разказва Булгаков, — че Гогол, не забелязвайки този петел, го засенчва с дългия си нос и започнах да ги представям. „Скъпи мой, казах аз на генерала, представям ти знаменития Гогол, писателя.“ Тогава трябваше да видите как флегматично

наведе Гогол дългия си нос към бедния ми генерал, почервенял от такова нечувано безпардонно обръщение.“

Стопанинът на дома, в който сега живеел Гогол, също бил генерал, но отношенията с него били други. Гогол му бил благодарен за приюта, за възможността спокойно да работи (Толстой не се бъркал в работите на квартиранта). Гостът и домакинът се срещали само на обяд и на вечеря, всеки живеел свой живот и тази свобода на съседството им особено ценял Гогол.

За работа той си избрал стаята, която гледала към двора. Между прозорците се появило високо писалище, широка маса, на която разположил необходимите му за писане книги (предимно справочници, статистика, исторически религиозни съчинения, речници). На противоположната стена уютно в полукръг били разположени диван, малка масичка, фотойли. Висока камина топло сгрявала стаята. Във втората стая зад паравана се намирал самотен креват. Тук освен креват, параван и икона в ъгъла нямало нищо друго.

Понякога при Гогол идвали неговият земляк, професорът по история на литература и славянски наречия в Московския университет О. М. Бодянский, Щепкин, Тургенев, Шевиъръв, Хомяков, Погодин, младите Аксакови. Сергей Аксаков имал болни очи, почти нищо не виждал и здравословното му състояние налагало да се премести на село. Аксакови имали дом в Абрамцево под Москва, там се заселил старият Аксаков, а синовете и дъщерите му останали в Москва.

Веднъж на Никитския булевард пристигнал да навести Гогол неговият лицейски приятел и съперник Нестор Василиевич Кукольник. Кукольник по това време стигнал до действителен статски съветник (шатски генерал), живеел в Таганрог и се занимавал с доставка на въглища.

След завършването на лицей те се разделили, после се срещнали в Петербург. Кукольник донесъл в столицата своите трагедии, чийто висок стил още в Нежин му дал прозвището „възвишения“ (казват, че автор на това прозвище бил Гогол), четял ги на съученика си, опитвал се да пробие с тях на сцената. Успехът неочаквано му се усмихнал. Възвишеността на Кукольник допаднала на двора. Трагедията му „Ръката на всевишния спаси отечеството“ била поставена в театъра, сам господарят ходил да я види. В пиесата ставало дума за събитията от 1613 г. — за възцаряването на руския престол на династията Романови. В „Библиотека за четене“ наричали Гогол Пол де Кок, а Кукольник — „нашия Гьоте“.

След това Кукольник се сприятелил с композитора М. И. Глинка, който написал музика по негови стихове, издавал „Илюстриран вестник“, живеел охолно. За него творчеството било по-скоро отдиш, отколкото работа. И успехът започнал постепенно да гасне, никой вече не четял трагедиите и повестите на Кукольник, дворът поизстинал към автора на „Ръката на всевишния“ и Кукольник заминал за провинцията.

По времето, когато двамата бивши съученици се срещнали в Москва, вече нямало какво да делат: Гогол бил Гогол, Кукольник — Кукольник. Вдикували ги спомените, а не бъдещето.

VIII

Всички, които били виждали Гогол през тези години в Москва, пишат, че той много се променил от времето на последното си идване в столицата. Това бил вече човек, изживял живота си, макар и в разцвета на своите сили, но силно разкъсван от вътрешни душевни бури.

Душата на Гогол търсела покой, уединена работа. Но Русия чакала от него нещо необикновено и чакала това необикновено не в неопределеното бъдеще, а днес, сега. Това желание на четяща Русия не можело да не се отрази на настроението му, на отношението му към работата. Гогол всеки ден седи до писалището

и пише. Сутрин, след като с и изпие кафето и се разходи по булеварда, той се върна в стаята и затворен в нея (при това никой не смеел да влезе при него през тези часове), работи до обяд. Понякога зад вратата се чуват стъпките му, струна ти се, че говори с различни гласове, представяйки си своите персонажи, после отново настъпва тишина и така продължава час, два, три.

Срещите на Гогол в Москва през тези години са и дружески, и делови. Той се среща с литератори, с приятели, но го интересува и търговци, и промишленици, и просто добри хора, при които намира утешение от мислите си. Една от тези нови приятели на Гогол в Москва става старицата Н. Н. Шереметиева — жена рядко добра и радушна, чийто дом става втори дом за Гогол. Шереметиева, по думите на С. Т. Аксаков, „обичала Гогол като син“. Тя изобщо така се отнасяла към хората — за нея нищо не значели нито името, нито положението в обществото. За нея било важно добър ли е човекът и в отговор на добрината си новият гост в дома ѝ получавал същото. Тютчева по баща, Шереметиева се падала родна деля на поета Ф. И. Тютчев. В дома ѝ идвали Жуковски, Языков, Аксакови. Остатък от живота си (когато Гогол се запознал с нея през 1842 г., тя била на 67 години) тя посветила на бога, на помощта за бедните. Собственото ѝ семейно нещастие (зет ѝ декабристът И. Д. Якушкин, бил заточен в Нерчинските рудници) подпомагало това. При нея идвали не толкова за пари, за материална помощ, колкото за блага дума.

Такава дума чул от нея и Гогол. Той вероятно не по-малко от другите се нуждаел от такова безкористно дружеско одобрение, мълчаливо разбиране, несвързани с никакви задължения, с никакви възли на светска любезност. Мнозина се учудвали на дружбата на Гогол със старата жена, но у нея имало тази сърдечност и чистота, които не достигали на Гогол в отношенията му с другите негови московски почитатели.

Чрез Шереметиева той се запознал с И. А. Фонвизин, племенник на автора на „Недорасъл“ и брат на декабриста М. А. Фонвизин. И. А. Фонвизин членувал в Съюза на Благоденствието и през януари 1826 г. бил арестуван и затворен в Петропавловската крепост, но скоро след това освободен поради недоказуемост на обвиненията.

Запознанството на Гогол с Фонвизин, помислът хората, участвували в делото от 14 декември, било истинска находка. В поемата си той искал да се докосне и до тази тема, темата за „тайните дружества“ (елементи от тази тема има в биографията на героя от втория том Тентетников), и сведенията за тези дружества, получени от първа ръка, били за него безценни.

Изобщо Гогол много разчитал на тези устни разкази, на показанията на очевидци, на преданията за тези не толкова далечни събития, които той не заварил. Наистина в Нежинския лицей станала една история, която правителството решило да „прише“ към събитията от 14 декември, но тя била същата с бели конци: просто бездарни професори се изказали против талантливите, бъркащи им в очите, а към тази корист се прибавил и донос за „свободомислие“.

„Делото за свободомислието“ започнало в Нежин още по времето на Гогол, той даже бил извикан в конференцията на гимназията (събрание на професорите) за даване на показания за смисъла на лекциите, които им четял професорът по естествено право Белоусов. Много от гимназистите се уплашили и предали своя професор, страхувайки се, че застъпничеството им за него ще се отрази на кариерата им. Гогол дал показания в защита на Белоусов.

Тъй че и той имал някакъв опит в общественото поведение, някакво гражданско изпитание, в което без колебание избрал верния път. Тази постъпка на Гогол, макар и съвсем естествена за честния човек, била все пак постъпка — не било без значение това, че тя била извършена, когато съдбата на зрелостника от Нежин-

ския лицей била още неизвестна. Даже Куколник, който в началото дал показания „за“ Белоусов, след това се отказал от тях.

Гогол никога не е бил човек, занимаващ се с политика. Достатъчна била неговата писателска дума — в нея той, както и Пушкин, виждал своето дело. Но като писател Гогол искал да знае колкото се може повече за Русия, да познава всички нейни слоеве, съсловия, хора от различни групи и партии. Само да застанел на страната на някакво направление, и пътищата му за сближаване с представителите от друго направление, за разбиране на тяхната гледна точка, за получаване на сведения от всички страни се отрязвали. Затова кръгът от познати при Гогол, както винаги, бил широк. В Москва това са и славянофилите, и западниците, и семействата, свързани с изпадналата в немилост интелигенция, и хората от деловите среди. Гогол дружи с професора от Московския университет О. М. Бодянский, негов земляк, който за издаване трудовете на Флетчер за Русия (където се правели забележки за начина на управление на руския цар) бил отстранен за няколко години от катедрата и едва през 1849 г. върнат обратно. Първият, който дошъл да го поздрави с победата му „над враговете“, бил Гогол.

Гогол търси срещи и с „умния“ руски търговец Василий Варгин. Варгин бил един от най-богатите хора в Москва. С негови средства била построена сградата на Малий театър. Той доставял провизии, домашно леноно платно и сукно на армията в кампанията през 1812 г. и икономисал на хазната много пари. Патриотизмът и честността на Варгин се обърнали срещу него — обвинили го в недодаване на хазната на един милион рубли. Наложило му се да прекара една година в Петропавловската крепост.

Имало още едно съсловие от обществото, където проникнал погледът на Гогол. Това било православното духовенство. След като поживял дълги години в Европа и се нагледал на тамошните свещеници, Гогол искал по-отблизо да опознае физиономията на руската църква и на отделните ѝ представители. В Москва той се сближава с отец Матвей, Матвей Константиновски, ржевския протоерей, с когото го запознал още в чужбина А. П. Толстой. Отец Матвей бил сурово предан на догмите на богословието. В него имало някаква страховитост и строгост, които така рядко се срещат сред католическите служители на култа, свикнали със светското богослужение и начина на живот. Самото познанство на отец Матвей с бъдещия стопанин на Гогол е красноречиво доказателство за характера на този човек. А. П. Толстой бил граждански губернатор на Твер. Веднъж той посетил Ржев и влязъл със свитата си в църквата по време на богослужението. Всички познали губернатора. Службата се прекъснала. Тогава отец Матвей дал на молещите се и на губернатора да разберат, че това е недопустимо отношение към свещения обред. В знак на уважение към тази му постъпка губернаторът го направил свой приближен.

Гогол търсел отец Матвей не за съвет как и какво да пише и не заради лична душевна изповед, макар че се обърнал към него и с такава цел. Той търсел прабобраз за героя от поемата си — героя-свещеник, с когото искал да покаже най-хубавите черти на руското духовенство, което било свързано не само с грешни истории, с позор, подкуп и безверие, но и с героични деяния, подобни на деянията на протопоп Авакум, митрополит Филип, разобличил Иван Грозни, Сергей Радонежки, благословил руската войска за победа в битката на Куликовското поле. Много руски свещеници загинали за вярата и отечеството по време на татарското нашествие, когато църквата била пазител на руската народност и опора при обединението на Русия, в годините на смутното време и в други времена. Както е известно, крепост на руската чест и непреклонност през 1612 г. станала Троицко-Сергиевата лавра, която поляците не могли да превземат много месеци. Заедно с Аксакови Гогол посетил лаврата, намираща се на няколко десетки версти от Абрамцево, срещнал се с монаси, с млади хора, със слушатели в Духовната

академия. Той познавал много свещеници и в Москва — йерея на църквата „Симеон Столпник“ (която сега се е сгушила в подножието на каменните небостъргачи на Нови Арбат) — това била енисрийската църква на Гогол, свещеника на църквата „Сава Освещени“ на Девическо поле, московския митрополит Филарет.

Артисти, свещеници, губернатори, търговци, изпаднали в немилост дворяни, литератори, колекционери на старини, градоначалници на близонамиращите се до Москва градчета (например на Малоярославец, през който Гогол минал на път за Калуга при А. О. Смирнова), старци от Оптиа манастир под Калуга, славещи се със своята благочестивост и отреченост от света, военни, издатели, учени — ето го полето на интересите на Гогол, тази смес от чинове и звания, която попада в обсега на неговото внимание, на неговото писателско любопитство.

Той се върнал в Москва не за да дочака края на дните си. Пристигнал да работи и тази заповед „работа, работа, работа“ (когато не пише, все едно не живее, казвал Гогол) се изпълнявала от него в Москва безпрекословно. Той и своя стопанин, граф А. П. Толстой, разглеждал като някакъв модел, като бъдещ персонаж на поемата си. Тук влиянието идвало не от графа към Гогол, а по-скоро обратно. Ненапразно Гогол посветил на Толстой няколко писма в „Избраните места“ и в частност писмата „За театъра, за едностраничвия поглед върху театъра и изобщо за едностраничността“, „Необходимо е да попътуваш из Русия“, „Трябва да обичаш Русия“. Тонът на тези писма-наставления е недвусмислен. Гогол давал съвети на Толстой, а в негово лице и на другите „велможи“, как да се държи, как да служи на Русия, как да преодолее у себе си едностраничността. А. П. Толстой бил суховат, суров за идеалния тип държавен човек, но тази суховатост и суровост се разпростирали не само върху подчинените му. Не по-малко суров бил графът и по отношение на себе си. Той и в държавните дела, както показал по-нататъшният му живот, умее да соли тези, които стоели по-високо от него. По време на Кримската кампания не някой друг, а самият Толстой изготвил докладна за бедственото положение със снабдяването на руската армия, дал жестока, но правдива картина на разоренето на руския тил, на неговата необезпеченост и крадене на хазната. За тази си честност той бил отстранен от Николай от участие в по-нататъшното разследване на положение то със снабдяването на руската войска.

„Вие сте много едностраничви и станахте такъв отскоро — пише Гогол на Толстой в едно от писмата, влезли в „Избраните места“. . . Монахът не е по-строг от вас. „Той защищавал театъра и изкуството от строгите съждения на своя опонент, който мислел, че театърът е забава, „празна работа“, вкарваща в грях езичеството. „В него — продължава Гогол за театъра — може да се побере наведнъж тълпа от 5—6 хиляди души. . . цялата тази тълпа, която по нищо не си прилича, може изведнъж да се потресе с едно потресение, да заплаче с едни сълзи и да се засмее с един общ смях. Това е такава катедра, от която могат да се кажат на света много хубави неща.“

Отношенията с Толстой вървели към преодоляване на тази едностраничност, суховатост и суровост както по въпросите за вярата, така и по въпросите на житейското поведение и изкуството. „Едностраничните хора, при това фанатиците — предупреждавал Гогол своя адресат — са язва за обществото, беда за земята и държавата. Когато в ръцете на такива хора се окаже някаква власт, те са убедени, че целият свят лъже и единствено само те казват истината.“

И в християнството на Толстой той виждал същата суровост и суха теория. „Вървете при хората и придобийте преди всичко любов към братята“ — пише му той в друго писмо. Това било призив не да се обичат хората изобщо, бога изобщо, а да се насочи това чувство към конкретни лица, които се нуждаят от любов, чиято съдба зависи от проявеното към тях съчувствие.

Преведе от руски: Димитрина Панайотова